

Osmanlı'da Kahvehane Kültürü ve Yarattığı Toplumsal Etkiler

Samet YURDUSEVEN¹

Özet

Kahve, Etiyopya'dan çıkıp önce Sufiler aracılığıyla İslam dünyasına yayıldığı düşünülen, daha sonra da dünyanın her köşesine ulaşan bir içecek olmasının yanında aslında bundan çok daha fazlasıdır. Kahve ve kahve tüketiminin bir sonucu olarak ortaya çıkan kahvehaneler, çeşitli coğrafyaların sosyal hayatında çok mühim değişikliklere sebep olmuştur. Kahvehane kültüründen önce sosyal alanı cami ve çarşılarından ibaret olan Osmanlı toplumu, kahvehanelerin yaygınlaşmasıyla adeta seküler bir kamusal alan kazanmıştır. Din, etnisite ve sosyal statü fark etmeksizin bir araya gelen grupların karşılıklı etkilişimine sahne olan kahvehaneler, bir anlamda Osmanlı toplumunun sosyal mobilitesini de arttırmıştır. Her ne kadar yasaklar ve engellemelerle karşılaşsa da, toplum tarafından benimsenen kahvehaneler bütün bu zorlukları aşarak legal kimliğine kavuşmuş ve günümüze kadar ulaşmıştır. Bu makale; kahvehane kültürünün Osmanlı toplumu üzerindeki etkilerini inceleyerek, sebep olduğu köklü değişiklikleri gözler önüne serecektir.

Anahtar Kelimeler: Kahvehane, Kahve, Kamusal Alan, Cafe, Osmanlı, Sekülerleşme

Abstract

Coffee is a beverage that is thought to have originated in Ethiopia and spread to the Islamic world first through Sufis and then to every corner of the world, but it is much more than that. Coffee houses, which emerged as a result of coffee and coffee consumption, have caused significant changes in the social life of various geographies. Ottoman society, whose social space before the coffeehouse culture consisted of mosques and bazaars, gained a secular public space with the spread of coffeehouses. The coffeehouses, which witnessed the mutual interaction of groups coming together regardless of religion, ethnicity and social status, in a sense increased the social mobility of Ottoman society. Even though they faced prohibitions and restrictions, coffeehouses, which were adopted by the society, overcame all these difficulties, gained their

¹ İbn Haldun Üniversitesi, samet.yurduseven@stu.ihu.edu.tr

legal identity and have survived to the present day. This article will analyse the effects of the coffeehouse culture on Ottoman society and reveal the radical changes it caused.

Keywords: Coffeehouse, Coffee, Public Space, Cafe, Ottoman, Secularisation

Giriş

Kahve, günümüzde dünyanın her noktasında tüketilen ve birçok insanda alışkanlık oluşturan bir içecektir. Tüketim ürünleri içerisinde çok özel bir yere sahip olan kahvenin, kapitalist tüketim kültürünün doğuşuna büyük bir etkisi var.² Tüm dünya ülkelerinde ticaret unsuru olması hasebiyle, dünyada petrol ticaretinden sonra en yüksek hacme sahip ikinci ürün kahvedir.³ Kahve, çeşitli coğrafyalara yayıldıkça yeni üretim ve tüketim teknikleriyle karşılaşmıştır: Türk Kahvesi, Espresso, Cappuccino, Americano, şekerli, baharatlı, sütlü, alkollü, ocakta, kumda, közde, tatlı ile tüketilen, tuzlu ile tüketilen... Her tarafımız farklı kahve çeşitleriyle kaplanmış durumda. Daha da önemlisi, her tarafımız bu yaygın tüketim ürününü bizlere ulaştıran Starbucks benzeri global veya yerli kahve zincirleriyle kaplı. Bunların yanısıra, günümüz kahvehaneleri ve *cafê*leri de sosyal hayatın içindeki son derece önemli rollerini devam ettirmektedirler. Bütün bu sektörün oluşmasında, 16. yüzyılda ortaya çıkan kahvehane unsuru en önemli rolü oynamıştır. Peki, kahve tüketilen yerlerin önemi sadece kahvenin tüketildiği yerler olmaları mıdır? Bu sorunun cevabı makalenin ana temasını oluşturmaktadır. Kahvehaneler, cami ve pazar etrafında şekillenen ve sosyalleşme eylemini genelde komşu ziyaretleri sırasında gerçekleştiren Osmanlı toplumu için yepyeni bir sosyalleşme alanı açmıştır. Kamusal alanın sekülerleşmesi, edebî aktiviteler için alan oluşması, fikirlerin yayılması için kamuoyunu etkileme şansı gibi yönleriyle kahvehaneler Erken Modern Osmanlı toplumu için büyük bir dönüşüme sebebiyet vermiştir. Bunun yanında, ilk çıkışında sözlü iletişim, sonra gazete, devamında radyo ve televizyon vasıtasıyla haberleşmenin ve kamuoyunun merkezi konumuna gelen bu mekanlar; siyaset ve ekonomi tartışmaları ile göbekten bağlıdır. Mesela, Türkiye’de kahvehanelerin siyasetin merkezi olarak rol oynadığı en önemli dönemlerden biri 70’li yıllardaki sağ-sol çatışmalarının yaşandığı dönemdir. Bu dönemde, farklı ideolojik gruplar kendi kahvehanelerini örgütsel merkez olarak kullanmıştır. Bu durum, daha da büyük bir tarihsel olay olarak, ihtilal yanlısı Fransızların *cafê*lerde örgütlenmesi ile son derece benzerlik göstermektedir. Makale; kahvenin yayılışı ile başlayıp, kahvehanelerin bir kamusal alan olarak ortaya çıkışından ve topluma etkilerinden bahsettikten sonra, kahvehanelere yönelik olumlu ve olumsuz eleştirileri inceleyerek genel bir çerçeve çizecektir.

² Eminegül Karababa, Güliz Ger, “Early Modern Ottoman Coffeehouse Culture and the Formation of the Consumer Subject”, *Journal of Consumer Research*, Volume 37, Issue 5, 1 February 2011, Pages 737–760, <https://doi.org/10.1086/656422>

³ Savaş Çağlayan, “ANADOLU’NUN İLK KAMUSAL MEKANI:KAHVEHANE”, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi , (29) , 95-110 .

Kahvenin Ortaya Çıkışı ve Yayılışı

Kahvenin ilk ortaya çıkışıyla ilgili net bilgiler bulunmamakla birlikte, birkaç efsane vardır. Bunlardan ilki; Hz. Süleyman'ın, salgın hastalığa yakalanan bir topluluğa Yemen'den gelen kahve çekirdeklerini kaynatarak içirmesi ve hastaların iyileşmesi efsanesidir. Bu efsanede, Hz. Süleyman dönemi ile kahvenin içecek olarak ortaya çıktığı dönemin arasındaki yıl farkını, mezkur olaydan sonra kahvenin unutulduğu argümanı ile açıklanmaktadır. Bunun yanında, kahvenin direkt olarak Hz. Muhammed tarafından insanlara tanıtıldığını iddia eden Sufilere ait bir inanış da vardı. Avrupalılar tarafında ise, koyunundaki zindeliği fark etmesi üzerine onun ne yediğini arayarak kahvenin etkisini keşfeden bir çobanın hikayesine inanış vardı.⁴ Kahvenin ilk ortaya çıkışına dair emin olunabilecek kaynaklar bulunmamasına rağmen, yaygın olarak ilk defa Yemen'de kullanıldığı bilinmektedir. Bunun yanında, Yemen'e Etiyopya üzerinden gelmiş ve dünyaya buradan yayılmıştır. Hattox'a göre, kahvenin yayılması noktasındaki en önemli faktör Sufiler tarafından benimsenmiş olmasıdır. Geceleri düzenlenen zikir ritüelleri sırasında zinde kalmalarını sağlayan bu içeceğin kullanımı, on beşinci yüzyılın ortalarında Sufiler arasında yaygınlaşmıştır. Dahası, kahvenin tüketimi Şazelliye tarikatı lideri Şeyh Şazeli tarafından yaygınlaştırıldığı için daha sonraki Sufiler kendilerine çok önemli bir dayanak noktası elde etmiş oluyordu. İleride bahsedilecek olan kahvenin helal/haramlığı konusunda, kahvenin "bir Allah dostuyla" doğrudan bağlantısı Sufiler için güçlü bir argüman olmuştur. Onlar için kahve de tıpkı Sufiler gibi bir tecrübeden geçti; örtüsü soyuldu, kavruldu, dövüldü ve kaynatıldı. Hattox'a göre; eğer Sufiler Hristiyan manastır yaşamı gibi dışarıya kapalı bir yola sahip olsalardı, kahve tüketimi tarikatlara özel gizli bir adet olarak kalırdı.⁵ Neyse ki, bu grupların kucaklayıcı tutumu kahvenin diğer insanlara ulaşmasını ve yayılmasını kolaylaştırmıştır. Bu durum ışığında 16. yüzyılın ilk yarısında kahve; Yemen'den sonra Kahire, Mekke, Şam, Halep ve İstanbul gibi merkezlere ulaşmıştır. Bu noktadan sonra kahve, özellikle İstanbul'a gelen Avrupalı seyyahlar aracılığıyla Venedik, Londra, Paris, Amsterdam ve Viyana gibi önemli şehirlere ulaşmıştır. 17. yüzyıl itibariyle, kahve ve kahvehane kültürünün Avrupa'da yaygınlaşmaya başladığı söylenebilir.

Kahvehanenin Yayılışı ve Kamusal Alan Olarak Etkisi

İlk örnekleri 1510'ların Mekke ve Kahire'sinde görünmesine rağmen kahvehanelerin yaygınlaşması, Osmanlı'nın Arap coğrafyasını ele geçirmesiyle gerçekleşmiştir. İstanbul'a gelişi ise Hakem ve Şems adında iki Suriyeli girişimcinin açtığı kahvehaneler vasıtasıyla olmuştur. 17. yüzyıl Osmanlı tarihçisi Peçevi'ye göre, hicrî 962 yılında (1554-55) gerçekleşen bu olaydan İstanbul'da önce kahve de kahvehane de

⁴ Ralph Hattox, "Coffee and Coffeeshouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East", Third printing, Seattle and London: University of Washington Press, 1996.

⁵ Hattox, Op.Cit.

bulunmamaktadır.⁶ Kahvehanelerin yaygınlaşması; zamanının çoğunu cami, iş ve evde geçiren Müslüman erkekler için yeni bir alternatif alanın habercisiydi. Yoğun ilgiye maruz kalan kahvehanelerin sayısı hızlıca arttı ve meyhaneler karşısında (din ve etnisite fark etmeksizin) net bir üstünlük kurdu. Önce İstanbul'da yaygınlaşan kahvehaneler, devamında Avrupa'ya ve Anadolu'nun küçük kasabalarına doğru yayılmaya başlamıştır.⁷

Görsel 1: 16. yüzyıl Osmanlı Kahvehanesi (Anonim)

1655 yılında İstanbul'u ziyaret eden Fransız seyyah Thevenot'un aktardığına göre, yaşlı ya da zengin fark etmeksizin, günde en az 2-3 bardak kahve içmeyen kimse yoktur. Din ve sosyal statü fark etmeksizin herkes bu mekanlarda toplanır türlü aktivitelere katılırlardı.⁸ Farklı statülerin bir araya gelişi, toplumun sosyal mobilitesini arttıran bir etki oluşturmuştur. Görsel 1'de de görüldüğü üzere, kahvehanenin içinde müzisyenler türlü aletlerle performans sergilerken, bazıları şiir yarışmaları yapıyor, bazılarıysa satranç ve değişik rekabetçi oynuyordu. Köşedeki yüksek platformda ise, görece yaşlı ve sosyal statüsü daha yüksek olan müdavimler oturmaktadır. Uygunsuz davranışlar sergileyebilecek gençler bu grupların yakınında oturmaya uygun değildir.

⁶ Cemal Kafadar, "A History of Coffee," unpublished paper delivered at the XIII Congress of the International Economic History Association (IEHA). Buenos Aires, Argentina, 22-26 July 2002. <http://sites.duke.edu/rethinkingglobalcities/files/2014/09/64Kafadar16-coffeehistory.pdf> (10.07.2016).

⁷ Suraiya Faroqhi, "Coffee and Spices: Official Ottoman Reactions to Egyptian Trade in the Later Sixteenth Century," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Festschrift Andreas Tietze, 76, 87-93, 1986..

⁸ Kafadar, Op.Cit.

Görselin ortasında, bir gencin dans ettiği görülmektedir. Bağlantılı olarak; hizmetçilerin/garsonların genç, güzel, çekici ve iyi giyimli oğlanlar olması beklenmektedir.⁹ Görseldeki aktivitelerin dışında, hikaye anlatıcılığı ve gölge kukla gösterileri de kahvehanelerde görülen diğer sosyal aktivitelerdir.

İnsanların kahvehanelere gösterdiği bu yoğun ilgi sadece kahve tüketmeyi sevmelerinden ötürü değildi. Kahvehane kültürü yayılmadan önce cami ve pazar dışında sosyalleşme alanı bulunmayan Müslüman erkekler, iletişim ve dostluklar kurmak için bu mekanları dolduruyordu. Bir 17. yüzyıl şiirinde de geçtiği üzere: “Gönül ne kahve ister ne kahvehane/Gönül muhabbet ister kahve bahane”. Birçok edebiyatçının, saraya yakın kişinin ve ulemanın da kahvehanede bulunmasının de katkısıyla, siyasi eleştiriler bu muhabbetler arasında bolca yer bulmaktaydı.

Habermas’ın tanımıyla “kamusal alan”, toplumun farklı kesimlerinden insanların bir araya gelerek karşılıklı çıkarları ilgilendiren konularda tartışmalara katıldıkları, böylece kamuoyu oluşturduğu ve mümkünse ortak bir yargıya vardıkları söylemsel bir alandır. Dolayısıyla kamusal alan siyaset ve toplumun bulunduğu yerdir.¹⁰ Bu bağlamda, kahvehaneler Osmanlı kamusal alanının oluşmasına ve direkt bir dini otoriteye bağlı olmaması sebebiyle sekülerleşmesine hizmet etmiştir. Bu kamusal alanda yapılan tartışmalar, anlatılan masallar ve oynanan teatral oyunlar da gündelik hayat, siyaset ve ekonomi üzerine eleştirel unsurlar içeriyordu. Bu bağlamda, kahvehaneler eleştirel kamuoyu oluşturmada başı çeken bir rol üstlenmiştir. Örneğin, Kalenderî dervişleri siyasi eleştirilerini yapmak için kahvehaneleri geziyordu. Diğer yandan yeniçeriler, sadece eleştirmekle kalmayıp isyan planlarını dahi kahvehanede yapıyordu. Osmanlı toplumunda okuma-yazma oranının düşüklüğüne ve matbaasının eksikliğine rağmen; insan iletişimi, sesli okuma ve performanslar aracılığıyla eleştirel kamuoyu oluşmasının önü açılmış oluyordu.¹¹ Muhtemelen, sonra ki bölümde bahsedilecek olan kahvehanelere uygulanan idari yasakların ana sebebi de bu tarz eleştiri ve planların bolca yapılmasıydı.

Bahsi geçen bütün kaynaklar, Osmanlı toplumunun erkeklerini baz almaktadır. Kamusal alandaki varlıklarının kısıtlı olmasından ötürü, kadınlar kahvehanelerde bulunmamışlardır. Diğer yandan; Lady Montague tarafından aktarılan bilgilere göre, dönemin hamamları da kadınlar için kahvehane işlevi görmektedir. Dönemin Osmanlı toplumunda kadınlar, haftada dört kez hamama gider ve bazen tüm gün boyunca sosyalleşirlerdi.¹²

⁹ Hattox, Op.Cit.

¹⁰ Habermas, J., Lennox, S., & Lennox, F. (1974). The Public Sphere: An Encyclopedia Article (1964). *New German Critique*, 3, 49–55. <https://doi.org/10.2307/487737>

¹¹ Karababa, Ger, Op.Cit.

¹² Kafadar, Op.Cit.

Osmanlı'da Kahvehanelere Karşı Olumlu ve Olumsuz Tepkiler

Osmanlı İmparatorluğu'nda kahvehanelerin ve kahve tüketiminin statüsüne dair çok farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Genel manada, devlet destekli ortodoks İslam anlayışı kahveye karşı sert bir tutum takınırken, yaygınlığı hiç de az olmayan Sufi tarikatlar ise kahveyi benimsemiştir. Zevk uğruna yapılan yüksek harcamalar, kahvenin yanında afyon tüketimi ve kumar oynamak gibi dinen uygun olmayan eylemler sebebiyle kahvehanelerin yasaklanmasını emreden bir III. Murad fermanı bulunmaktadır. Benzer yönde, kahvehanelerin uygunsuzluğunu ilan eden şeyhülislam fetvaları da bulunmaktadır. Peçevi'nin anlattığına göre imamlar, herkesin kahvehane bağımlısı olmasından ve camiye gelmemesinden yakınmaktadır. Yanı sıra, ulemanın, meyhaneye gitmenin kahvehaneye gitmekten daha iyi olduğunu söylediğini aktarmaktadır.¹³ Aslında, başlarda kahvenin dini ritüeller için ve saray çevresinde kullanılması hoşgörülle karşılanmıştır. Fakat sonradan kahvenin halka inmesi ve kahvehanenin seküler bir kamusal alan olarak ortaya çıkışı devlet yönetiminin tepkisini çekmiştir. En şiddetli önlemler 4. Murad döneminde alınmış, kahvenin yanında tütün ve şarap da yasaklanmıştır.¹⁴

Buna karşın, Sufi gruplar ve çeşitli şairler kahveyi savunan bir tutum takınmıştır. Zikir sırasında uyanık kalmalarını sağlayan kahvenin ortaya çıkışını da dini anlatılara bağlayan Sufiler, kahve ile güçlü bağlar kurmuşlardır. Şairler açısından ise kahveyi konu alan birçok şiir bulunmaktadır. Örneğin; 17. yüzyıl şairlerinden Amasyalı Sülükî, kahvenin kötü olduğunu söyleyenlerin asıl kötülüğü içlerinde barındırdıklarını ve kahve geleneğinin Sufi şeyhi Şazeli'den geldiğini söyleyen satırlar kaleme almıştır:

“Kahve yâbis diyü hikmetden dem urma ey sefih Ana isnâd eyleme tab'unda olan illeti
Kahve-nûşa t'an idüp sen cehlün ızhâr eyleme Kutb-ı Şeyh Şâzilî itmiş bu resm u âdeti”

Diğer yandan, Nev'i ise kahve içmeyen ulemanın veya öğretmenin gece kitap okuyamayacağı ve sabah ders veremeyeceğini söylemektedir:

“Muhtesib kahve-furûşa ne ta'addi eyler Yohsa kâfir mi olur içse müsülman kahve
İrte derse çıkamaz gice kitaba bakamaz Eger içmezse müderris iki fincan kahve”¹⁵

Bütün yasaklamalar ve fetvalara rağmen kahvehaneler ve kahve tüketimi asla yok olmadı. Bazen gizlice, bazen memurların göz yummasıyla da olsa gelenek devam etti. Aralardaki yasaklamaların kesintileri dışında, yoğun bir şekilde kahvehane kültürü gelişmeye devam etmiştir. Bir noktadan itibaren tamamen

¹³ Kafadar, Op.Cit.

¹⁴ Çağlayan, Op.Cit.

¹⁵ Hakan Yalap, “Klasik Türk Edebiyatı Işığında Edebiyat ve Kültür Tarihimize Kahve ve Kahvehaneler” İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 6(3), 1907 - 1930.

normalleşmesi ile kahve ve kahvehane, sarayda da sokakta da benimsenen bir gelenek olmaya başlamıştır. Devlet memurları ve hatta vezirler bile kahvehane açmaya başlamıştır. Kendisine yönelik tehditleri atlatmasıyla birlikte kahve ve kahvehane kültürü, etkisini hızla arttırarak günümüze kadar gelmiş ve kamusal alandaki önemi rolünü devam ettirmiştir.

Sonuç

Günümüzün en yaygın tüketim maddelerinden biri olan kahve ve onun sayesinde gelişen kahvehane kültürü, Osmanlı sosyal hayatında önemli değişimlere sebep olmuştur. Bir anlamda, seküler bir kamusal alanın ortaya çıkışı ve buna bağlı olarak gelişen eleştirel kamuoyunun kendine alan bulabilmesi, kahve tüketiminin etkisiyle var olmuştur. İstanbul'dan Avrupa'ya yayılan kahvehane kültürü orada da benzer etkilere, hatta belki de daha büyüklerine sebep olmuştur. Zira Habermas, İngiltere'deki burjuva kamusal alanının *coffeeshouselarda* ortaya çıktığını söylemektedir. Diğer yandan Gilpin, Fransız İhtilali'nin ortaya çıkış sürecini doğrudan *cafêlerin* sosyal hayattaki yeri ve etkilerine bağlamaktadır.¹⁶

Zaman içinde; Genç Osmanlılar'ında, Jön-Türkler'inde, sağcılarının da, solcularının da, her türlü vatandaşın da siyasal söylemler için kullandığı bir mekan olan kahvehaneler veya Avrupa'ya gidip geri dönmüş adıyla *cafêler* hala insanların sosyal hayatında önemli bir alan işgal etmektedir. Hala insanlar bu mekanlarda kahve veya başka ürünler tüketirken, meka'nın ilk versiyonuna benzer şekilde ekonomik, politik ve gündelik hayata dair fikir ve şikayetlerini konuşmaktadırlar. Yanı sıra, son on beş yılın ürünü olan sosyal medya platformlarında, herhangi bir içecek tüketimi sağlamak dışında, neredeyse eski kahvehanelerle aynı işlevi görmektedir. Günümüz insanı, eleştirilerini Twitter gibi platformlar üzerinden yapmakta ve protestolarını yine buralardan organize etmektedir. Örneğin, ABD'deki "Black Lives Matter", Fransa'daki "Mouvement des Gilets Jaunes" (Sarı Yelekliler Hareketi) ve Türkiye'deki Gezi Parkı Olayları direkt olarak sosyal medyada başlayan eleştirilerin oluşturduğu kamuoyu sonucu somutlaşan protesto ve eylemlerdir. Bu bağlamda, son olarak denebilir ki, kahvehane kültürü bir gün yok olsa bile; ortaya çıkardığı kamusal alan ve eleştiri kültürü yaşamaya devam edecektir.

¹⁶ Eddy Kyle Gilpin, "Café Liberté: The Role of the Coffeehouse in the French Revolution", The Alexandrian, Volume 9, 1-11, 2020.

KAYNAKÇA

Cemal Kafadar, "A History of Coffee," unpublished paper delivered at the XIII Congress of the International Economic History Association (IEHA). Buenos Aires, Argentina, 22-26 July 2002. <http://sites.duke.edu/rethinkingglobalcities/files/2014/09/64Kafadar16-coffeehistory.pdf> (10.07.2016).

Eddy Kyle Gilpin, "Café Liberté: The Role of the Coffeehouse in the French Revolution", *The Alexandrian*, Volume 9, 1-11, 2020.

Emingül Karababa, Güliz Ger, "Early Modern Ottoman Coffeehouse Culture and the Formation of the Consumer Subject", *Journal of Consumer Research*, Volume 37, Issue 5, 1 February 2011, Pages 737–760, <https://doi.org/10.1086/656422>

Hakan Yalab, "Klasik Türk Edebiyatı Işığında Edebiyat ve Kültür Tarihimizde Kahve ve Kahvehaneler" *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 1907 - 1930.

J. Habermas, S. Lennox, & F. Lennox, "The Public Sphere: An Encyclopedia Article", *New German Critique*, 3, 49–55, 1974.. <https://doi.org/10.2307/487737>

Ralph Hattox, "Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East", Third printing, Seattle and London: University of Washington Press, 1996.

Savaş Çağlayan, "ANADOLU'NUN İLK KAMUSAL MEKANI:KAHVEHANE", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , (29) , 95-110 .

Suraiya Faroqhi, "Coffee and Spices: Official Ottoman Reactions to Egyptian Trade in the Later Sixteenth Century," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Festschrift Andreas Tietze, 76, 87–93, 1986

